

Отримано: 27 травня 2020 р.

Прорецензовано: 16 червня 2020 р.

Прийнято до друку: 22 червня 2020 р.

e-mail: obelectv@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-17(45)-53-58

Обелець Т. В. Демографічний чинник формування трудового потенціалу України. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, червень 2020. № 17(45). С. 53–58.

УДК: 331.5

JEL classification: J10, J11, J19

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-1553-5150>**Обелець Тетяна Володимирівна,**

кандидат економічних наук, старший викладач

Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. І.Сікорського»

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена узагальненню основних чинників, що визначають особливості функціонування та використання трудового потенціалу країни. Автор, дотримуючись принципів комплексно-системного підходу щодо визначення трудового потенціалу, розуміє її як інтегральну сукупність кількісно-якісних ознак осіб, що спроможні надавати трудові послуги.

Класифікація підходів до сутнісного розуміння категоріального апарату теорії трудового потенціалу дозволило автору обґрунтувати доцільність виокремлення основних груп факторів впливу на його розвиток, серед яких особлива увага приділена демографічному фактору.

Ключові слова: трудові ресурси, робоча сила, трудовий потенціал, фактори впливу, вікова структура, демографічне навантаження.

Обелец Татьяна Владимировна,

кандидат экономических наук, старший преподаватель

Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт им. И.Сикорского»

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА УКРАИНЫ

Статья посвящена обобщению основных факторов, определяющих особенности функционирования и использования трудового потенциала страны. Автор, следуя принципам комплексно-системного подхода к определению трудового потенциала, понимает ее как интегральную совокупность количественно-качественных признаков лиц, которые способны оказывать трудовые услуги.

Классификация подходов к сущностному пониманию категориального аппарата теории трудового потенциала позволило обосновать автору целесообразность выделения основных групп факторов влияния на его развитие, среди которых особое внимание уделено демографическому фактору.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, рабочая сила, трудовой потенциал, факторы влияния, возрастная структура, демографическая нагрузка.

Tetyana Obelets,

PhD in Economics, senior lecturer

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

DEMOGRAPHIC FACTOR OF LABOR POTENTIAL FORMATION IN UKRAINE

The article is devoted to the generalization of the main factors that determine the features of the functioning and use of labor potential of the country. The author, adhering to the principles of a comprehensive and systematic approach to determining labor potential, understands it as an integrated set of quantitative and qualitative characteristics of persons capable of providing labor services.

The study of theoretical approaches to the definition of labor potential has shown that they can be grouped by content into resource-demographic, functional and system-social (effective). The study paid special attention to the resulting indicators of the effectiveness of the use of labor potential in the economic development of the economy. The classification of approaches to the essential understanding of the categorical apparatus of the theory of labor potential allowed the author to substantiate the expediency of identifying the main groups of factors influencing its development, among which special attention is paid to the demographic factor.

Attention is drawn to the narrowing of the demographic base of reproduction of labor potential, which threatens the socio-economic progress and social stability of the country. It is noted that the crisis demographic processes lead to real and

potential large-scale losses of labor potential and, as a consequence – the deformation of its gender and age structure. In turn, this determines the likelihood of a deficit of vital potential of the population for the period of employment in the future, a significant deterioration in the quality characteristics of labor potential.

The estimation of dynamics of demographic indicators of development of labor potential of Ukraine, average life expectancy at birth in Ukraine and the countries of Europe, and also dynamics of age structure of the population of Ukraine is given. It was found that the main challenges caused by aging in our country are related to the functioning of the labor market, narrowing of public finance sources, additional burden on health care and social protection systems.

Keywords: labor resources, labor force, labor potential, influencing factors, age structure, demographic load

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток визначається ефективністю використання соціально-економічних ресурсів та структурними змінами, що мають місце в економіці країни. Сучасні тенденції вимагають прискіпливого та ґрунтовного компонентного механізму формування трудового потенціалу країни як основної складової конкурентоспроможності країни, факторів, що визначають ефективність його використання. Системність та комплексність вивчення цієї проблеми передбачає виявлення протиріч та компліментарність процесів формування та реалізації трудового потенціалу, обґрунтування сукупності заходів економічного, соціального, організаційного та адміністративного характеру, що оптимізують ці процеси. Одним із найважливіших чинників соціально-економічного розвитку країни є якість та ефективність використання трудового потенціалу як стратегічно важливого елементу соціальної справедливості суспільного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Трудовий потенціал та фактори, які визначають ефективність його використання, завжди були об'єктом наукових інтересів більшості дослідників, а саме: Д. Богині, О. Грішнєвої, І. Лукінова, С. Пірождова, В. Піскунова, О. Хомри, В. Онікієнка, М. Шаленко, Е. Лібанової, Л. Шаульської, М. Семикіної, В. Близнюк, Л. Лісогор та ін. Незважаючи на незгасаючий науковий інтерес до цієї проблематики, дослідження нових викликів розвитку та використання трудового потенціалу в країні, що забезпечуватиме рівень її конкурентоспроможності та місце на світовій арені, не зменшує своєї актуальності. Саме цим зумовлений вибір тематики статті.

Мета і завдання дослідження полягають у поглибленні категоріального апарату трудового потенціалу й аналізі демографічних факторів формування трудового потенціалу України в сучасних соціально-економічних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні відсутня однотайність науковців у дослідженні проблематики та категоріального апарату трудового потенціалу, при цьому еволюція теоретичних поглядів на роль людини праці в економічному розвитку окреслила категоріальні відмінності між поняттями «трудові ресурси», «робоча сила», «людський фактор», «людський потенціал», «людський капітал» та ін.

Розглядаючи людський чинник економічного розвитку через призму ресурсного забезпечення, обґрунтованим є використання категорії трудових ресурсів (що найчастіше використовувалося у межах планової економіки) та робочої сили. У подальшому, надаючи перевагу якісним компонентам у формуванні та використанні економічного ресурсу праці, формуються наукові підходи до визначення трудового потенціалу як нагромаджених в минулому якісних та кількісних характеристик робочої сили, що можуть бути використані та наразі використовуються, одночасно розвиваючись та набуваючи нових компетентностей, що можуть бути використані та капіталізовані у майбутньому. Дослідження теоретичних підходів до визначення трудового потенціалу можна згрупувати за змістовністю на ресурсно-демографічний, функціональний та системно-соціальний (результативний).

У контексті ресурсного підходу трудовий потенціал розглядається як максимально можлива кількість ресурсу праці в економіці і характеризується потоковими показниками. Так, М. Шаленко розглядає трудовий потенціал як максимально можливу за певних соціально-економічних умов загальну здатність територіальної сукупності працездатного населення [1, с. 24]. Доповнюючи аналіз індикаторами окремих поколінь у функціонуванні трудового потенціалу, представники демографічної школи (І. Лукінов, С. Пірождков, О. Хомра, В. Піскунов) довели, що дуже важливою є оцінка можливості впливу суспільства на процеси відтворення та використання робочої сили з урахуванням різних стадій життєвого циклу людини, що дає змогу порівняти ці періоди з позицій участі людини у виробництві та споживанні [2]. Л. Шаульська зазначає, що трудовий потенціал як ресурс праці формується протягом життя та реалізується і розвивається в трудовій діяльності на всіх етапах відтворювального циклу [3].

Із позиції функціонального підходу трудовий потенціал розглядається як сукупна здатність до праці. Так, Л. Ільїч визначає трудовий потенціал як сукупність продуктивних характеристик економічно активного населення, що визначають інноваційний розвиток країни [4], М. Семикіна – як категорію, що відображає інтегральну сукупність властивостей і можливостей працівників [5].

Синергія основних принципів та теоретичних підходів дозволяє обґрунтувати найбільш комплексний підхід, який можна назвати системно-результативним, особливість якого полягає в багатоаспектності визначення та функційного призначення трудового потенціалу. Це дозволяє визначити трудовий потенціал як інтегральну динамічну систему, що включає демографічну, економічну та соціальну підсистеми, об'єднані спільністю трудової діяльності [6]. Особливої уваги за такого підходу набувають результуючі індикатори ефективності використання трудового потенціалу в економічному розвитку економіки.

Саме такий комплексний підхід дозволяє оцінити та обґрунтувати комплекс основних детермінант формування та розвитку трудового потенціалу. Одним із основних факторів є демографічний фактор.

Однією з основних причин, що стримують розвиток трудового потенціалу в Україні, є демографічна криза. Відбувається звуження демографічної бази відтворення трудового потенціалу, що загрожує соціально-економічному прогресу та суспільній стабільності країни. Кризові демографічні процеси призводять до реальних та потенційних масштабних втрат трудового потенціалу і, як наслідок, деформації його статевовікової структури. Своєю чергою це зумовлює ймовірність виникнення дефіциту життєвого потенціалу населення на період трудової діяльності в майбутньому, суттєвого погіршення якісних характеристик трудового потенціалу.

На жаль, в Україні масштабна депопуляція (тобто перевищення числа померлих над кількістю народжених (табл.1)) у поєднанні з погіршенням якісних характеристик населення (насамперед, здоров'я) спостерігається протягом досить тривалого періоду, що є відчутним гальмом процесів відтворення населення. Водночас природний приріст населення залежить не лише від співвідношення народжуваності й смертності, а й від особливостей вікової структури [7].

Інтенсивність народжуваності в Україні впродовж тривалого часу залишається низькою й не забезпечує розширеного відтворення населення. Так, сумарний коефіцієнт народжуваності в останнє десятиліття коливається в межах 1,2–1,5. За даними обстежень Державної служби статистики України, серед українських сімей 74% – одностатні, 23% – двостатні, а лише 3% виховують трьох і більше дітей.

Таблиця 1

Динаміка демографічних індикаторів розвитку трудового потенціалу України

Рік	Коефіцієнт природного приросту	Коефіцієнт міграційного приросту	Очікувана тривалість життя, років	Демографічне навантаження на населення у віці 16–59 років (на 1 000 осіб постійного населення)	Рівень захворюваності населення (тис. хворих на 100 тис. населення)
2005	0,545	1,006	67,96	568	70,4
2006	0,607	1,019	68,10	559	69,4
2007	0,620	1,023	68,25	553	71,0
2008	0,677	1,021	68,27	554	70,6
2009	0,725	1,021	69,29	561	72,1
2010	0,713	1,024	70,44	568	72,5
2011	0,756	1,026	71,02	576	71,2
2012	0,785	1,093	71,15	585	68,7
2013	0,760	1,050	71,37	595	68,6
2014	0,737	1,043	71,37	607	62,9
2015	0,692	1,027	71,38	618	62,9
2016	0,680	1,043	71,68	632	64,5
2017	0,634	1,028	71,98	647	63,0
2018	0,572	1,030	71,76	660	64,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [8].

Причиною низького рівня народжуваності залишається як відсутність соціально-економічної та політичної стабільності в країні, так і зміна суспільних цінностей та поглядів на життя, що є загальноєвропейським трендом сучасності.

Більшість розвинутих країн компенсують низьку народжуваність високим рівнем імміграції. В Україні ж, попри позитивне сальдо міграції, кількість іммігрантів занадто мала на тлі загальної чисельності населення. Окрім того, варто зазначити, що внаслідок активізації зовнішньої трудової міграції Україна ще й втрачає трудовий потенціал, своє молоде, освічене і професійно спроможне населення, яке виїжджає за кордон заради отримання освіти або робочого місця. За рахунок цього погіршуються не тільки кількісні, а й якісні характеристики трудового потенціалу країни.

Вагомим чинником депопуляції в Україні залишається надзвичайно високий рівень смертності, зокрема передчасної, зумовлений погіршенням стану здоров'я, поширенням нездорового способу життя і соціально детермінованих захворювань, нераціональним харчуванням, стресами, екологічними умовами,

погіршенням умов праці, високим рівнем смертності від зовнішніх причин, підвищенням рівня травматизму (і виробничого, і побутового характеру) тощо.

Смертність населення є одним із базових показників демографії, який є важливою характеристикою загального стану здоров'я та рівня життя населення країни. Хоч останніми роками в Україні намітилась тенденція до зниження рівня загальної смертності населення, проте ситуація в цій сфері залишається загрозливою. В Україні щороку від різних причин помирає біля 600 тис. людей, показник рівня смертності залишається одним із найвищих серед країн європейського простору. Невирішеною проблемою залишається збереження значних масштабів малюкової смертності: 2018 р. у віці до 1-го року померло 2,4 тис. дітей, що свідчить, насамперед, про незадовільний стан системи охорони здоров'я. Найбільша смертність в Україні фіксується від хвороб системи кровообігу та новоутворень, і ці показники постійно зростають. Тільки 2018 р. від захворювань системи кровообігу померло 392,1 тис. осіб. Високий рівень смертності від ендогенних причин неінфекційного походження (хвороб системи кровообігу та новоутворень) поєднується з не менш значущим рівнем смертності від екзогенних причин (нещасних випадків, отруєнь і травм, інфекційних та паразитарних захворювань). Більше 80 % усіх летальних випадків в Україні припадає на три основні класи причин смерті: хвороби системи кровообігу, новоутворення та нещасні випадки, отруєння і травми.

Загальна захворюваність населення оцінюється за показниками поширення хвороб, первинної захворюваності та інвалідності. 2018 р. кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань становила 26615 тис., кількість вперше визнаних осіб з інвалідністю – 138,8 тис., зокрема в працездатному віці – 112,9 тис. осіб.

Досліджуючи фактори, що впливають на стан здоров'я населення, дослідники серед найбільш впливових виокремлюють такі: спосіб та рівень життя населення, біологічні фактори, стан навколишнього (природного) середовища, рівень розвитку системи охорони здоров'я, наявність та рівень соціальної інфраструктури, умови праці [9; 10; 11; 13]. Узагальнюючи їх напрацювання та власні міркування щодо загрозливих масштабів смертності та захворюваності в Україні, можна стверджувати, що така ситуація зумовлена як низьким рівнем доступності та якості медицини (недостатнім рівнем виявлення хвороб на ранніх стадіях, незадовільною організацією процесу діагностики та лікування, обмеженою доступністю сучасних методів лікування, низьким рівнем оснащення закладів охорони здоров'я необхідним обладнанням), так і недостатньою поінформованістю населення про чинники ризику та можливості запобігання хворобам та низьким рівнем санітарно-гігієнічної культури суспільства. Але при цьому не слід не враховувати той факт, що ресурси життєзбереження і вибір здорового способу життя зумовлений не тільки і не стільки наявністю і доступом до матеріальних та фінансових ресурсів, скільки ще більшою мірою психологічною налаштованістю, сформованістю потреби і готовністю до реалізації поведінки, зорієнтованої на сприятливі для життя і здоров'я соціокультурні стандарти [12].

Інтегральним критерієм демографічної ситуації, що враховує основні фактори здоров'я населення (соціально-економічні, біологічні, екологічні, дієвість системи охорони здоров'я тощо), є показник очікуваної тривалості життя при народженні. 2018 р. середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні становила 71,76 років, зокрема, у чоловіків – 66,69 років, жінок – 76,72 років. Слід відмітити, що в останній період, як і за всі роки незалежності, наша країна за цим показником традиційно значно поступається країнам Європи, відстаючи за тривалістю життя чоловіків на 5–13 років, а жінок – на 3–8 років (табл. 2).

Таблиця 2

Середня очікувана тривалість життя при народженні 2017 р. в Україні та країнах Європи, років

Країна	Середня очікувана тривалість життя при народженні у чоловіків	Середня очікувана тривалість життя при народженні у жінок
Україна	67,0	76,8
Австрія	79,4	84,0
Болгарія	71,4	78,4
Естонія	73,8	82,6
Італія	80,8	85,2
Латвія	69,8	79,7
Литва	70,7	80,5
Німеччина	78,7	83,4
Польща	73,9	81,8
Угорщина	72,5	79,3
Швеція	80,8	84,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [8].

У сучасному світі в розвинутих країнах внаслідок високої середньої тривалості життя покоління, що народжується, приходять на зміну не поколінню родичів, а поколінню прародичів. Тому, незважаючи на низьку народжуваність, у цих країнах відбувається розширене відтворення населення (тобто забезпечується збільшення кількості населення) навіть за умов відсутності заміни покоління родичів молодшим поколінням (тобто при звуженому відтворенні населення).

В Україні ж збереження низького рівня народжуваності та високої смертності, зокрема в трудоактивному віці, прискорює процеси природного скорочення населення, порушує сприятливий демографічний баланс, посилює процеси його постаріння та сприяє звуженню бази трудового потенціалу. Тільки за період 2000–2019 рр. питома вага осіб, віком до 16 років, у структурі населення зменшилась на 16,1 %, одночасно питома вага осіб у віці 60 років і старше зросла на 12,8 % (рис.1).

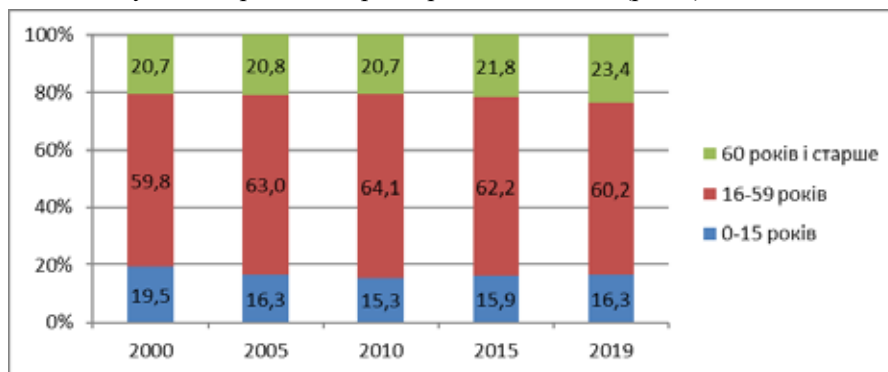

Рис. 1. Динаміка вікової структури населення України у 2000–2019 рр., %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [8].

За даними ВООЗ, люди похилого віку є найбільш зростаючим контингентом населення світу. При цьому рівень постаріння в Україні є одним з найвищих у Європі і відрізняється за своєю природою: процес постаріння в країнах Європи відбувається внаслідок зниження смертності та збільшення тривалості життя, показник старіння населення України зростає лише за рахунок високої смертності дорослого населення та зниження народжуваності. Основні виклики, виникнення яких зумовлене постарінням у нашій країні, пов'язані з функціонуванням ринку праці, звуженням джерел публічних фінансів, додатковим навантаженням на системи охорони здоров'я та соціального захисту.

Погіршення якісних характеристик вікової структури населення України спричинило значне демографічне навантаження особами похилого віку. Демографічне навантаження є узагальнюючою кількісною характеристикою вікової структури населення, яка демонструє навантаження на суспільство непродуктивним населенням. За період 2005–2019 рр. демографічне навантаження на населення у віці 16–59 років зросло з 568 до 660 осіб на 1000 населення відповідного віку (в 1,2 рази), що значно загострює проблеми трудової сфери, зокрема, та соціально-економічної системи в цілому (див. табл. 1).

При таких невтішних демографічних тенденціях, що склались в Україні в період не досить ефективних та результативних суспільних трансформацій, найбільш очевидним і загрозливим з точки зору людського розвитку та розвитку трудового потенціалу на сучасному етапі є загрози ускладнення проблем внаслідок воєнних дій на Сході країни. Тривалість і характер протікання воєнного конфлікту зумовлюють збільшення числа насильницьких смертей та підвищують ризики для здоров'я, головним чином серед його учасників та мирного населення в зоні збройного протистояння.

Зазначені несприятливі демографічні фактори деструктивно відображаються на формуванні та розвитку трудового потенціалу.

Висновки. Здійснене автором структурування факторів впливу на стан трудового потенціалу України за сучасних умов дозволяє визначити необхідність удосконалення демографічної політики. Вплив держави на соціально-економічні процеси дасть змогу стимулювати процеси відтворення населення та сформулювати стійкий трудовий потенціал, що в кінцевому результаті дозволить побудувати інноваційну соціально орієнтовану модель ринкової економіки.

Література:

1. Шаленко М. В. Формирование механизма территориальной организации трудовых ресурсов: теория и практика. Київ : Наукова думка, 1993. 132 с.
Shalenko M.V. (1993) Formirovanie mehenizma territorialnoy organizacii trudovih resursov: teoriya i practica

[Formation of the mechanism of the territorial organization of labor resources: theory and practice] – Kyiv: *Naukova dumka* [Scientific thought] – 132.

2. Пирожков С. И. (1992) Трудовой потенциал в демографическом измерении. Київ : Наукова думка, 1992. 177 с.

Pirozhkov S.I. Trudovoy potencial v demograficheskom izmerenii [Labor potential in the demographic dimension] – Kyiv: *Naukova dumka* [Scientific thought] – 177.

3. Шаульська Л. В., Полянська Я. Л., Кримова М. А. Методичні основи оцінки стану та умов розвитку трудового потенціалу. *Соціоекономіка*. Донецьк : ІЕП НАНУ, 2009. С. 145–154.

L.V. Shaulska, Ya.L. Polyanska, M.A. Krymova (2009). Metodychni osnovy ocinky stanu ta umov rozvytku trudovogo potencialu [Methodical bases of an estimation of a condition and conditions of development of labor potential] – Donetsk: *Socioeconomika* [Socioeconomics]. – 145-154.

4. Лыч Л. М. Трудовой потенциал Украины та ефективність його використання : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень, 2006. 5 с.

Lych L.M. (2006) Trudovyy potencial Ukrainy ta efektyvnist yogo vykorystannya: avtoref. dys. k.e.n. [Labor potential of Ukraine and efficiency of its use]. *Instytut demografii ta sotsialnyh doslidzen* [Institute of Demography and Social Research] – Kyiv. – 5.

5. Трудовой потенциал Кировоградской области: стан та перспективи розвитку : колективна монографія / за ред. М. В. Семикіної. Кировоград : ВАТ Кировоград, 2008. 304 с.

Trudovyy potencial Kirovogradskoi oblasti: stan ta perspektyvy rozvitku: kol. monografia.; za red. M.V. Semikinoi (2008) [Labor potential of Kirovograd region: state and prospects of development: a collective monograph]. – Kirovograd: *VAT Kirovograd* [OJSC Kirovograd]. – 304.

6. Трудовой потенциал Украины: оцінка стану, ефективність використання, стратегічні напрями розвитку : монографія / за наук. ред. О. А. Грішної. Черкаси : Маклаут, 2011. 360 с.

Trudovyy potencial Ukrainy: otsinka stanu, efektyvnist vykorystannya, strategichni napryamky rozvitku: monografia / Za nauk. Red. O.A. Grishnovoi (2011) [Labor potential of Ukraine: assessment of the state, efficiency of use, strategic directions of development: monograph] – Cherkasy.: *Maklout* [McLeod]. – 360.

7. Экономическая энциклопедия в 3 томах / за ред. С. В. Мочерного та ін. Київ : Академія, 2000. Т. 1. 864 с. *Ekonomichna entsiklopedia* u 3 tomah. T. 1.; za red. S.V. Mochernogo ta in. (2000) [Economic encyclopedia in 3 volumes. T. 1.] – Kyiv.: *Academy* [Academy]. – 864.

8. Статистичні дані щодо демографічних факторів України. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/zn_ed/zn_ed_u/zn_ed_2013_u.htm (дата звернення: 21.04.2020).

Statystychni dani shchodo demografichnyh factoriv Ukrainy [Statistics on demographic factors in Ukraine] (State Statistics Service of Ukraine). <www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian] (21 april 2020).

9. Панорама охорони здоров'я населення України / за ред. А. В. Підаєва, О. Ф. Возіанова, В. Ф. Москаленка, В. М. Пономаренка. Київ : Здоров'я, 2003. 396 с.

Panorama ohorony zdorovya naseleण्या Ukrainy / Za red. A.V. Pidatva, O.F. Vozianova, V.F. Moskalenka, V.M. Ponomarenka. (2003) [Panorama of health care of the population of Ukraine] – Kyiv.: *Zdorovya* [Health]. – 396.

10. Куценко В. І., Трілленберт Г. І. Сфера охорони здоров'я: соціально-економічні та регіональні аспекти : монографія. Київ : НАН України, 2005. 366 с.

Kutsenko V.I., Trillenbergt G.I. (2005) Sfera ohorony zdorovya: sotsialno-ekonomichni ta regionalni aspekty: monografia [Health care: socio-economic and regional aspects: monograph] – Kyiv.: NAN Ukraine. – 366.

11. Мезенцева Н. І., Батиченко С. П., Мезенцев К. В. Захворюваність і здоров'я населення в Україні: суспільно-географічний вимір : монографія. Київ : Прінт Сервіс, 2018. 136 с.

Mezentseva N.I., Batychenko S.P., Mezentseva K.V. (2018) Zahvoryuvanist i zdorovya naseleण्या v Ukraini: suspilno-geografichnyi vumir: monografia [Morbidity and health of the population in Ukraine: socio-geographical dimension: a monograph] – Kyiv.: *Print Servis* [Print Service]. – 136.

12. Смертність населення України у трудовоактивному віці : монографія / за ред. Е. М. Лібанова. Київ : НАН України, 2007. 211 с.

Smertnist naseleण्या Ukrainy v trudoaktyvnomu vitsi: monografia. Vidpov. red. E.M. Libanova (2007). [Mortality of the population of Ukraine in working age: a monograph] – Kyiv.: NAN Ukraine. – 211.

13. Причини смерті в Україні, 2018. *Спільний проєкт Державної служби статистики України та Українського центру суспільних даних*. URL: <https://socialdata.org.ua/death/> (дата звернення: 11.05.2020).

Prichyny smerti v Ukraini, 2018. Spilnyi proekt Derzhavnoi slyzhbi statyky Ukrainy ta Ukrainського центру suspilnyh danuh (Causes of death in Ukraine, 2018.). < <https://socialdata.org.ua> > [in Ukrainian] (11 may 2020).